

ЦІННІСНА КОГНІТИВНА СКЛАДНІСТЬ У ДОСЛІДЖЕННІ ТВОРЧО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Музика О.Л. (м. Житомир)

Постановка проблеми. Ціннісна сфера – це та психологічна інстанція, яка бере безпосередню участь у всіх процесах, пов'язаних із саморегуляцією діяльності та розвитком особистості. Йдеться про перцептивні процеси (глибина і точність оцінки інформації), про особистісну взаємодію (ступінь і знак референтності тих чи інших осіб), про регуляцію діяльності (осмислення, визначення смислу тих чи інших ситуаційно-діяльнісних показників, оцінка власних дієво-операційних ресурсів, вироблення мотивів діяльності), прогнозування і планування власного саморозвитку (рефлексія власного життєвого досвіду, виокремлення й утвердження особистісних цінностей). Когнітивна складність як характеристика семантичних і мисленневих (стратегіальних) диспозицій, що супроводжують прийняття рішень людиною в різних сферах життєдіяльності, на думку більшості дослідників, значною мірою забезпечує їх ефективність. Відзначається позитивна роль високої когнітивної складності в спілкуванні, міжетнічній взаємодії, у науковій діяльності, творчій діяльності тощо.

В усіх сферах активності людини когнітивна складність визначає не лише точність, а й суб'єктивні особистісно-ціннісні параметри постановки життєвих цілей і зворотного зв'язку в ході їх досягнення. У цьому контексті очевидно, що показники когнітивної складності, які стосуються життєвих цінностей людини, можуть мати значимі відмінності в плані їх структурної організації, змістового наповнення, здатності до змін і розвитку. А для обдарованої особистості, яка становить собою певний соціокультурний тип з притаманними лише йому особливостями ціннісної сфери і саморегуляції, очевидно властиві певні сутнісні відмінності як ціннісної свідомості, яка утримує її в межах цього типу, так і

когнітивної сфери, яка є механізмом підкріплення життєво-ціннісних пріоритетів високими результатами творчої діяльності.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Поняття «когнітивна складність» за Дж. Біері означає «...здатність конструювати соціальну поведінку на основі численних параметрів» [Цит. за: 9, с. 106]. Переважна більшість українських і російських авторів, які використовують поняття «когнітивна складність», зводять його до когнітивної диференційованості, за схемою, яку запропонував В.І. Похилько на основі аналізу використання методу особистісних конструктів Дж. Келлі. «Когнітивна диференційованість – це міра того, наскільки складним і багатомірним є сприйняття окремою людиною певної області досвіду» [6, с. 238]. Показники когнітивної диференційованості є інформативними між двома полюсами:

119

надмірною диференційованістю, по суті випадковим набором не зв'язаних між собою конструктів, і монолітністю, коли конструкти мають надто тісні кореляційні зв'язки. Прикладом першого полюсу можуть бути люди, хворі на шизофренію. Дані, отримані П. Норісом, свідчать про те, що монолітні системи конструктів притаманні людям з невротичними розладами [Цит. за: 6, с. 240]. На другому полюсі, як показує наш досвід, знаходяться й ті люди, які не схильні до рефлексії, або ж намагаються ухилитися від дослідження.

Вважається, що для різних пластів досвіду когнітивна диференційованість також може бути різною. Цей висновок В.І. Похилька видається досить спірним, оскільки певною мірою розузгоджується з теоретичними положеннями М.О. Холодної про когнітивні стилі як про відносно стійкі пізнавальні утворення, що лежать в основі індивідуальних інтелектуально-поведінкових паттернів [10]. Дослідження, проведені нами під керівництвом В.О. Моляко, показали, що творчо обдаровані люди схильні переносити стратегії творчості на розв'язання життєвих задач [2]. Відмінності в когнітивній диференційованості з більшою мірою вірогідності можуть бути пояснені рівнем актуалізованості окремого пласту ціннісної свідомості. Тоді, коли виділені конструкти стосуються безпосередньо тієї

життєвої ситуації, в якій перебуває людина на даний момент часу, вони будуть більш диференційованими, ніж тоді, коли ситуація чи подія уже не є актуальною і людині досить важко відтворити, відрефлексувати всі ті оцінні координати, які зумовили її переживання і лінію власного розвитку в ній.

У цьому контексті важливим є положення про когнітивну інтеграцію. «Нормальний розвиток і полягає в тому, що два процеси – прогресивна диференціація всередині гомогенних областей і прогресивна інтеграція (ієрархізація, встановлення зв'язків між підсистемами, укрупнення підсистем) – ідуть паралельно» [6, с. 239-240].

Але, на наш погляд, інтеграція не обмежується процесами ієрархізації і встановленням зв'язків (артикуляцією). Дослідження рефлексії здібностей, проведені під нашим керівництвом, показали, що принаймні у тій сфері досвіду, яка відображає розвиток окремих вмінь, по мірі автоматизації цих умінь, процеси згортання відбуваються не лише по відношенню до зовнішніх дій, але й по відношенню до їх представленості у свідомості [5]. Людині властиво повно рефлексувати ті дії, якими вона на даний момент часу оволодіває, а ті, якими вже оволоділа, витісняються з рефлексивного поля.

Логічно припустити, що при згортанні зовнішніх предметних дій, мислительні дії, що їх супроводжують, довше знаходяться в полі свідомості і лежать в основі феномену перенесення. Коли ж йдеться про творчо обдаровану особистість, то очевидно, що саме інтеграція окремих творчих мислительних дій веде до утворення мислительних стратегій як одного з основних механізмів творчої діяльності. З іншого боку, процеси згортання та інтеграції мають відбуватися і в сфері соціального досвіду, виокремлюючи у свідомості людини ті поведінкові лінії, які пов'язані з успіхом, високим статусом, визнанням. Таким чином, когнітивна диференціація більше пов'язана з одномоментними актами процесу оцінювання, а когнітивна інтеграція – з результатами оцінної діяльності, які й складають ціннісний досвід людини, її ціннісну свідомість.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз літературних джерел показує, що сам підхід до регуляції і саморегуляції розвитку творчо обдарованої особистості через ціннісну свідомість є достатньо новим, особливо коли йдеться про емпіричні дані. Зокрема відсутні дослідження ролі когнітивної складності в процесі ціннісної регуляції творчої діяльності.

Формулювання цілей статті (постановка завдання):

- проаналізувати найсуттєвіші відмінності між реконструкцією парціальних, локальних змістів свідомості і реконструкцією ціннісної свідомості;
- означити поняття «ціннісний конструкт» і «ціннісна когнітивна складність»;
- окреслити особливості ціннісної когнітивної складності творчо обдарованих людей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теорія особистісних конструктів і техніка репертуарних решіток, розроблені Дж. Келлі [1; 9], є основою для реконструкції окремих змістів індивідуальної свідомості. Але для деяких досліджень теоретичні підходи Дж. Келлі виявляються малоприматними. Насамперед це стосується ціннісної сфери особистості. Поняття *конструкта як біполярного утворення* надзвичайно продуктивне тоді, коли йдеться про *процес оцінювання*. Причому, потрібно зазначити, що сам цей процес є достатньо складним, адже для того, щоб оцінити якесь явище, потрібно спочатку 1) виділити його із загального потоку свідомості; 2) відшукати точки відліку для оцінки, її критерії (а вони, за Дж. Келлі, власне як і в реальності мають бути внутрішніми); 3) сконструювати шкалу для кількісного чи семантичного вираження оцінки, причому, таким чином, щоб була можливість зіставляти її з оцінкою інших об'єктів.

У дослідженнях Н.О. Никончук, проведених під нашим керівництвом, було виявлено факти, що підтверджують полюсну природу оцінювання [5]. Для того, щоб вербально виразити результати порівняння рівня оволодіння учбовими діями, молодші школярі спочатку дають контрастні, полюсні оцінки, а вже після цього, коли їх просять порівняти рівень умінь кількох однокласників, формулюють оцінку, ближчу до реальної, рухаючись від полюсів до центра з допомогою різноманітних

вербальних засобів, якими виражається порівняння чи наближення до певних еталонів.

Потрібно зауважити, що свідомість не можна звести до окремих ситуативних актів оцінювання. Очевидно, що крім цих процесуальних характеристик у полі свідомості є й ті, які відображають результати багатьох оцінювань і постають як оцінні еталони – це коли йдеться про характеристики предметного світу, і ті, що є ціннісними пріоритетами, коли йдеться про результати рефлексії життєвого досвіду та напрямків саморозвитку. У цих

120

випадках очевидно можна говорити про особистісні цінності. Тут уже йдеться не про конструювання біполярних оцінювальних шкал, а про існування у свідомості людини еталонних уявлень (про те, чого варто прагнути). І якщо в процесі оцінки інших людей ці уявлення легко можуть перетворитися на біполярні конструкти, то в плані самооцінки людина у тій чи іншій мірі зіставляє себе, свою поведінку з позитивним полюсом. Причому, тут йдеться про суб'єктивну оцінку: окремі люди трактують як позитивні характеристики і хитрість, і мстивість, і нахабність – багато залежить від емоційної складової оцінки. У контексті аналізу ціннісної свідомості евристичним видається висновок В.В. Століна про те, що однополюсні конструкти можливі, коли «людина у своїй свідомості виключає можливість іншого осмислення явища, події, обставини» [8, с. 158].

Таким чином, коли йдеться про систему цінностей особистості, то поняття біполярного *особистісного конструкта* виявляється не зовсім відповідним. Тут скоріше можна говорити про *особистісний концепт*, оскільки при факторному моделюванні ми фактично отримуємо поле свідомості досліджуваних, яке виражене окремими вербальними дериватами і семантичними зв'язками між ними.

У цьому розумінні введене нами поняття «*ціннісний конструкт*» завдяки його комплексності, багатогранності і семантичній гнучкості в багатьох аспектах стоїть ближче до поняття «концепт», так як його розуміє Дж. Келлі, протиставляючи конструкту і перцепту [1, с. 94], чи, як частковий випадок, наближається до поняття «образ-концепт» як результат візуально-мисленневого процесу у трактуванні

С.М. Симоненко [7]. Слово «конструкт» як складову означуваного нами терміну ми залишили завдяки його семантичній відповідності внутрішнім механізмам функціонування ціннісної свідомості. Ціннісний конструкт – це елементарне ціннісне уявлення про способи соціальної поведінки і діяльності, яке:

- 1) констатує їх корисність (у суб'єктивній інтерпретації суб'єкта);
- 2) виникає у суб'єкта в результаті накопичення життєвого досвіду;
- 3) відтворюється семантичними засобами суб'єкта;
- 4) має однополюсну будову;
- 5) може набувати різної значимості в залежності від оцінки суб'єктом його ролі в регулюванні поведінки людини в окремих життєвих ситуаціях;
- 6) може включатися як складова частина до інших ціннісних утворень, зокрема, суб'єктивних цінностей [3].

Ціннісний конструкт, на відміну від особистісного конструкта Дж. Келлі, – це не біполярне утворення, а центр оцінки (ретроспективної, прогностичної, ситуативної, епізодичної тощо), універсальність, транситуаційність якого забезпечується зв'язками із десятками інших ціннісних конструктів, що виникли у різних пластах життєвого досвіду особистості.

Метод триад (метод неповного контексту), оцінні чи рангові решітки досить вдало моделюють процес оцінювання, але не потрібно забувати, що ці техніки тільки тоді співвідносяться з іменем їх розробника Дж. Келлі, коли в їх основі лежить двополюсний особистісний конструкт. Досить часто дослідники, які постулюють свою прихильність до теоретичних побудов Дж. Келлі, відходять від них відразу ж, як тільки завершується етап виявлення конструктів. Справді, якщо вважати конструкт біполярним утворенням, то в оцінні чи рангові решітки необхідно включати обидва полюси конструкта, що відбувається далеко не завжди. Варто лише не представити в решітках один із полюсів конструкта, як вся ця побудова відразу стає лише різновидом особистісного опитувальника, результати якого піддаються факторному аналізу. В таких випадках йдеться вже про звичайне факторне моделювання, а не про метод особистісних конструктів. Зауважимо, що

розробляючи методику вивчення ціннісної свідомості, ми завжди підкреслювали, що використовуємо не теорію Дж. Келлі, а лише окремі техніки (наприклад, метод неповного чи повного контексту) з метою виявлення ціннісних конструктів. Ми свідомо відійшли від двополюсного конструкта і отримали ряд показників, які характеризують саме ціннісну свідомість: феномен одного квадранта, мінливої стійкості, поняття про суб'єктні цінності, опозиційність і конфліктність цінностей тощо [4].

Ціннісна когнітивна складність – це характеристика ціннісної свідомості, яка відображає здатність людини до саморегуляції шляхом актуалізації ціннісних конструктів і встановлення між ними таких семантичних зв'язків, які дозволяють оцінити ситуацію, співвіднести цю оцінку з внутрішніми ціннісними критеріями людини і на цій основі вибудувати лінію поведінки.

Ціннісна когнітивна складність безумовно характеризується процесами диференційованості. Творчо обдаровані люди зазвичай легко генерують у 2-3 рази більше конструктів, ніж пересічні [5]. Але, окрім диференційованості, ціннісна когнітивна складність характеризується й іншими особливостями. В першу чергу йдеться про те, як обмежений набір ціннісних конструктів використовується людиною для оцінки різних життєвих ситуацій. Описаний нами феномен мінливої стійкості частково дає відповідь на це питання [4]. По-перше, одні й ті ж самі ціннісні конструкти можуть набувати різної значимості в залежності від параметрів життєвої ситуації. По-друге, між ними можуть встановлюватися різні семантичні (кореляційні, при факторному моделюванні) зв'язки.

Таким чином, у випадках, коли йдеться про ціннісну когнітивну складність, не можна обмежуватися лише формальними кількісними показниками. Важливе значення в цьому випадку має й змістовий аналіз співвідношень між ціннісними конструктами.

Порівняння творчо обдарованих і пересічних людей за когнітивною диференційованістю показує, що і одним, і іншим притаманне прагнення до інтеграції та спрощення оцінювальних конструктів, але, якщо для пересічних людей

ця закономірність є всеохоплюючою, то для творчо обдарованих людей вона поширюється лише на ті сфери, які не стосуються творчої діяльності. Здатність до *збереження ціннісної когнітивної*

121

складності у сфері творчої діяльності очевидно є сутнісною ознакою творчо обдарованої особистості.

Показники ціннісної когнітивної складності є динамічними не лише в діяльнісних процесах, а й при регуляції життєвих ситуацій. Підвищена значимість ситуації стає поштовхом для актуалізації раніше вже згорнутих конструктів, мислительних і поведінкових стратегій. Примітно, що у цьому випадку ресурсний потенціал пересічних людей часто виявляється ефективнішим, ніж обдарованих, оскільки орієнтований в основному на стратегію аналогізування (іншими словами, на відтворення усталених норм і загальноприйнятих способів поведінки). Натомість, тенденція до застосування стратегій комбінування і реконструювання, до якої схильні творчо обдаровані люди, попри всю її ефективність у творчості, часто виявляється неефективною при вирішенні життєвих проблем [2].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз ціннісної регуляції розвитку творчо обдарованої особистості вимагає нових підходів до ролі когнітивних процесів. Ціннісні конструкти як однополюсні семантичні утворення, що результують життєвий досвід, утворюють у ціннісній свідомості людини гнучкі структури, здатні видозмінюватися у відповідності з параметрами життєвих ситуацій. Ціннісна когнітивна складність обдарованих людей відрізняється більшою диференційованістю, постійною актуалізованістю ціннісних конструктів, які відображають стратегії творчої діяльності.

Перспективи подальших досліджень полягають у виробленні критеріїв порівняння ціннісних сфер окремих обдарованих людей за показниками когнітивної складності.

Література

1. Келли А.Дж. Теория личности. – СПб.: Речь, 2000. – 249 с.

2. Моляко В.О., Музика О.Л. Особливості стратегіальної організації свідомості технічно обдарованої особистості // Духовність як основа консолідації суспільства. Міжвідомчий науковий збірник. – К.: Інститут “Проблеми людини”, 1999. – Т.16. – С. 131-136.
3. Музика О.Л. Криза творчої особистості: суб’єктно-ціннісний підхід до типології /Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України, 2001. – С. 63-72.
4. Музика О.Л. Ціннісна підтримка особистісного росту // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2005. – №6 (30). – Ч.ІІ. – С. 232-240.
5. Науковий звіт про виконання II етапу наукового проекту ДФФД 07.07.00092 «Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків». – Житомир, 2005. – 98 с.
6. Общая психодиагностика / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 304 с.
7. Симоненко С.М. Візуально-мисленнєві стратегії: структурно-функціональний аналіз // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Тенденції розвитку психології в Україні: історія та сучасність». – К.: Либідь, 2006. – С. 227-232.
8. Столин В.В. Самосознание личности. – М., 1983. – 286 с.
9. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам: Пер.с англ. / Общ. ред. и предисл. Ю.М. Забродина и В.И. Похилько. – М.: Прогрес, 1987. – 236 с.
10. Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. 2-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 384 с.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізуються особливості когнітивної складності ціннісної свідомості творчо обдарованої особистості. Вводяться поняття «ціннісний конструкт» і «ціннісна когнітивна складність».

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются особенности когнитивной сложности ценностного сознания творчески одарённой личности. Вводятся понятия «ценностный конструкт», «ценностная когнитивная сложность».

SUMMARY

Peculiarities of cognitive intricacy of value awareness of creatively gifted personality are analyzed in the article. The concepts “value construct” and “value cognitive intricacy” are introduced.